

शिक्षणाचे परिवर्तन: मोफत आणि अनिवार्य बालशिक्षण 2009 साठी विकास कृती कार्यक्रमाद्वारे NEP 2020 ची अंमलबजावणी

डॉ. निलेश राजेंद्र गाडेकर

शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विभाग प्रमुख

संत ज्ञानेश्वर महाविद्यालय सोयगाव, ता सोयगाव, जिल्हा छत्रपती संभाजीनगर

Email:-nileshgadekar09@gmail.com

गोषवारा:

हा शोध लेख 2009 च्या शिक्षण हक्क (RTE) कायद्याने रचलेल्या पायावर उभारून मोफत आणि सक्तीचे बालशिक्षण वाढविण्याच्या उद्देशाने विकास कृती कार्यक्रमांद्वारे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 ची अंमलबजावणी करण्याच्या परिवर्तनीय प्रवासाची माहिती देतो. हे NEP 2020 मध्ये नमूद केलेल्या मुख्य उद्दिष्टे आणि रणनीतींचे परीक्षण करते, सर्व मुलांसाठी सार्वत्रिक प्रवेश सुनिश्चित करणे, समानतेला प्रोत्साहन देणे आणि सर्व मुलांसाठी शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवणे या उद्देशाने उपक्रमांवर विशिष्ट लक्ष केंद्रित केले जाते. धोरण आराखडा आणि अंमलबजावणी यंत्रणेच्या सर्वसमावेशक विश्लेषणाद्वारे, शोध लेख एनईपी 2020 च्या दृष्टीकोनाचे जमिनीवर व्यावहारिक हस्तक्षेपांमध्ये भाषांतर करण्यासाठी विकास कृती कार्यक्रमांची महत्त्वपूर्ण भूमिका स्पष्ट करते. प्रायोगिक पुरावे आणि केस स्टडीज यांच्या आधारे, हे सामाजिक-आर्थिक असमानता दूर करण्यासाठी, पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी, शिक्षकांची क्षमता मजबूत करण्यासाठी आणि सर्वसमावेशक शिक्षण वातावरणास प्रोत्साहन देण्यासाठी या कार्यक्रमांच्या प्रभावीतेचे मूल्यांकन करते. शिवाय, शोध लेख अंमलबजावणी प्रक्रियेत आलेल्या आव्हानांची चर्चा करतो आणि NEP 2020 चा भारतातील मोफत आणि सक्तीच्या बालशिक्षणावर जास्तीत जास्त प्रभाव पाडण्यासाठी संभाव्य उपाय आणि भविष्यातील दिशानिर्देशांबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करतो.

बिजसंज्ञा: *राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, विकास कृती कार्यक्रम, मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण, बालशिक्षण, अंमलबजावणी धोरण*

प्रस्तावना (Introduction) :

राष्ट्रांच्या सामाजिक-आर्थिक आकार देण्यात, व्यक्तींना सक्षम बनवण्यात आणि शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी शिक्षण महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. भारतात, शिक्षणाची परिवर्तनीय क्षमता फार पूर्वीपासून ओळखली गेली आहे, ज्याचा शेवट 2009 च्या शिक्षणाचा अधिकार (RTE) कायदा आणि अगदी अलीकडे, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 सारख्या महत्त्वाच्या धोरणांच्या निर्मितीमध्ये झाला आहे. या धोरणांच्या चौकटीचा समावेश आहे. त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी किंवा भौगोलिक स्थानाची पर्वा न करता सर्व मुलांसाठी दर्जेदार शिक्षणासाठी समान प्रवेश प्रदान करण्याची राष्ट्राची वचनबद्धता.

NEP 2020 हे भारताच्या शैक्षणिक लँडस्केपमधील एक नमुना बदलाचे प्रतिनिधित्व करते, ज्याची सर्वांगीण दृष्टी आणि महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्टे आहेत ज्याचा उद्देश शिक्षण प्रणालीची उद्दिष्टे, रचना आणि अध्यापनशास्त्र पुनर्परिभाषित करणे आहे. RTE कायदा 2009 मध्ये अंतर्भूत केलेल्या तत्त्वांवर आधारित, NEP 2020 समकालीन आव्हानांना सामोरे जाण्याचा आणि गतिमान आणि सर्वसमावेशक शिक्षण परिसंस्था निर्माण करण्यासाठी उदयोन्मुख संधी मिळवण्याचा प्रयत्न करते. या प्रयत्नांच्या केंद्रस्थानी विकास कृती कार्यक्रम आहेत, जे धोरणात्मक उद्दिष्टांचे मूर्त परिणामांमध्ये भाषांतर करण्यासाठी उत्प्रेरक म्हणून काम करतात, विशेषतः मोफत आणि अनिवार्य बालशिक्षणाच्या क्षेत्रात. हा शोध लेख NEP 2020 ची अंमलबजावणी विकास कृती कार्यक्रमांच्या शोध करण्यासाठी आहे, भारतात मोफत आणि सक्तीच्या बालशिक्षणाची प्रगती करण्यासाठी त्यांच्या भूमिकेवर विशेष लक्ष केंद्रित करतो. NEP 2020 मध्ये नमूद केलेल्या महत्त्वाच्या तरतुदी, उद्दिष्टे आणि रणनीती तसेच शैक्षणिक प्रशासन आणि सरावाच्या विकसित होणाऱ्या लँडस्केपचे परीक्षण करून, भारतातील शिक्षणाच्या भविष्याला आकार देण्यासाठी विकास कृती कार्यक्रमांच्या परिवर्तनीय क्षमतेवर प्रकाश टाकण्याचे या पेपरचे उद्दिष्ट आहे. प्रायोगिक विश्लेषण, केस स्टडी आणि गंभीर प्रतिबिंब याद्वारे, ते NEP 2020 चा मोफत आणि सक्तीच्या बालशिक्षणावर जास्तीत जास्त प्रभाव पाडण्यासाठी संधी, आव्हाने आणि सर्वोत्तम पद्धती ओळखण्याचा प्रयत्न करते, ज्यामुळे भारताच्या न्याय्य आणि सर्वसमावेशक शिक्षणाच्या दृष्टीकोनाच्या साकार होण्यास हातभार लागतो. प्रणाली

साहित्य अवलोकन: (Literature Review)

भारतातील शैक्षणिक धोरणावरील साहित्य 2009 च्या RTE कायदा आणि NEP 2020 ला संबोधित करते, शिक्षणाच्या प्रवेशाचा विस्तार आणि सर्वसमावेशकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांच्या भूमिकांवर प्रकाश टाकते. RTE कायदा अनिवार्य शिक्षण आणि उपेक्षित गटांसाठी आरक्षणावर केंद्रित असताना, पायाभूत सुविधा आणि शिक्षकांच्या गुणवत्तेसह अंमलबजावणीमध्ये आव्हाने कायम आहेत. NEP 2020, सर्वांगीण विकास आणि सक्षमता-आधारित शिक्षणावर भर देऊन, त्याच्या परिवर्तनात्मक दृष्टीसाठी विद्वानांची आवड निर्माण झाली आहे. विद्वानांनी NEP 2020 चा अभ्यासक्रम सुधारणा, मूल्यमापन पद्धती आणि तंत्रज्ञानाच्या एकात्मतेसाठीच्या परिणामांचा शोध लावला आहे. एकूणच, परस्परसंबंध समजून घेणे आणि RTE आणि NEP च्या अंमलबजावणीची गतिशीलता भारतात मोफत आणि सक्तीच्या बालशिक्षणाच्या प्रगतीसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

शोध लेखाची उद्दिष्ट्ये : (Objectives of Research Paper)

- I. मोफत आणि सक्तीच्या बाल शिक्षणासंबंधी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 मध्ये नमूद केलेल्या प्रमुख तरतुदी आणि उद्दिष्टांचे परीक्षण करणे.
- II. बालशिक्षणात प्रवेश, समानता आणि गुणवत्ता वाढविण्याच्या उद्देशाने NEP 2020 उपक्रमांच्या अंमलबजावणीमध्ये विकास कृती कार्यक्रमांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.

III. आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि NEP 2020 चा भारतातील मोफत आणि अनिवार्य बालशिक्षणावर जास्तीत जास्त प्रभाव पाडण्यासाठी विकास कृती कार्यक्रमांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यमापन करणे.

शोध लेखाची गृहीतके : (Hypothesis of Research Paper)

I. NEP 2020 च्या तरतुदींशी संरेखित विकास कृती कार्यक्रम भारतातील मोफत आणि अनिवार्य बालशिक्षणाच्या प्रवेशामध्ये लक्षणीय वाढ करतील.

II. विकास कृती कार्यक्रमांद्वारे NEP 2020 उपक्रमांच्या अंमलबजावणीमुळे विविध सामाजिक आर्थिक पार्श्वभूमी असलेल्या मुलांमध्ये शैक्षणिक संधींमध्ये समानता सुधारेल.

III. एनईपी 2020 अंतर्गत विकास कृती कार्यक्रमांच्या प्रभावी अंमलबजावणीचा परिणाम मुलांना पुरविल्या जाणाऱ्या शिक्षणाच्या गुणवत्तेत मूर्त सुधारणा होईल, जसे की सुधारित शिक्षण परिणाम आणि शैक्षणिक अनुभवांद्वारे दिसून येते.

शोध लेखाची संशोधन पद्धती : (Methodology of Research Paper)

दस्तऐवज विश्लेषण आणि केस स्टडी पध्दतींचा वापर करून शोध लेख गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करेल. सर्वप्रथम, NEP 2020 च्या महत्त्वाच्या तरतुदी आणि उद्दिष्टांचे विश्लेषण धोरण दस्तऐवज आणि शैक्षणिक साहित्याच्या सर्वसमावेशक पुनरावलोकनाद्वारे केले जाईल. दुसरे म्हणजे, निवडक उपक्रमांच्या केस स्टडीद्वारे विकास कृती कार्यक्रमांची अंमलबजावणी आणि परिणामकारकता तपासली जाईल, ज्यामुळे मोफत आणि अनिवार्य बालशिक्षणावर त्यांचा प्रभाव सखोलपणे समजून घेता येईल.

विश्लेषण आणि चर्चा

या पेपरचे विश्लेषण आणि चर्चा, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 च्या अंमलबजावणीसाठी विकास कृती कार्यक्रमांद्वारे, मोफत आणि सक्तीचे बालशिक्षण वाढवण्याच्या उद्देशाने, त्याच्या पूर्ववर्ती, शिक्षणाचा अधिकार (RTE) कायद्याच्या तुलनात्मक विश्लेषणासह.

उद्दिष्ट 1 बाल शिक्षणाशी संबंधित NEP 2020 च्या प्रमुख तरतुदी आणि उद्दिष्टे तपासण्यावर लक्ष केंद्रित करते. यामध्ये पायाभूत साक्षरता, सक्षमता-आधारित शिक्षण आणि सर्वांगीण विकास यासारख्या उपक्रमांची ओळख करणे समाविष्ट आहे. RTE 2009 सह तुलनात्मक विश्लेषण RTE अंतर्गत प्रवेश आणि नावनोंदणीवर लक्ष केंद्रित करण्यापासून NEP 2020 मधील गुणवत्ता आणि सर्वसमावेशकता संबोधित करण्यासाठी अधिक व्यापक दृष्टीकोनातून उत्क्रांती प्रकट करते.

उद्दिष्ट 2 NEP 2020 उपक्रमांच्या अंमलबजावणीमध्ये विकास कृती कार्यक्रमांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करते. या कार्यक्रमांच्या परीक्षणातून पायाभूत सुविधांचा विकास, शिक्षक प्रशिक्षण आणि तंत्रज्ञान एकात्मता यासारख्या आव्हानांना तोंड देण्याचे प्रयत्न दिसून येतात. RTE 2009 सह तुलनात्मक विश्लेषण पायाभूत सुविधांमधील तफावत दूर करण्यासाठी समानता अधोरेखित करते परंतु शैक्षणिक गुणवत्ता आणि सर्वसमावेशकता वाढविण्यासाठी

NEP 2020 अंतर्गत उपक्रमांची विस्तारित व्याप्ती अधोरेखित करते.

उद्दिष्ट 3 NEP 2020 ची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विकास कृती कार्यक्रमांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करते. विश्लेषण प्रवेश, समानता आणि शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यात यशाचे विविध अंश दर्शविते, काही कार्यक्रम आशादायक परिणाम दर्शवितात तर इतरांना अंमलबजावणीमध्ये आव्हानांचा सामना करावा लागतो. RTE 2009 सह तुलनात्मक विश्लेषण काही विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये प्रगती दर्शवते, जसे की वाढीव नावनोंदणी, परंतु सतत असमानता आणि कमतरता देखील हायलाइट करते.

भारतातील मोफत आणि सक्तीच्या बालशिक्षणाच्या प्रगतीसाठी NEP 2020 च्या परिवर्तनीय संभाव्यतेवर प्रकाश टाकणारी चर्चा निष्कर्षांचे संश्लेषण करते. संसाधनांची मर्यादा, क्षमता वाढवणे आणि देखरेख यंत्रणा यासारख्या अंमलबजावणीतील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सतत प्रयत्नांची गरज ते अधोरेखित करते. शिवाय, हे विकास कृती कार्यक्रमांच्या यशाची खात्री करण्यासाठी भागधारकांच्या सहकार्याच्या आणि समुदायाच्या सहभागाच्या महत्त्वावर भर देते.

एकूणच, विश्लेषण आणि चर्चा NEP 2020 च्या अंमलबजावणीतील सामर्थ्य, मर्यादा आणि सुधारणेच्या संधीबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करते, तसेच 2009 च्या RTE कायद्यातून मिळालेले योगदान आणि धडे देखील ओळखतात. या धोरणांचे गंभीरपणे परीक्षण करून मोफत आणि सक्तीचे बालशिक्षण, सर्वसमावेशक आणि गुणवत्ता-केंद्रित शिक्षण प्रणालीचे भारताचे स्वप्न साकार करण्याच्या उद्देशाने माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास आणि धोरण तयार करण्यात शोध लेख योगदान देतो.

निष्कर्ष:

शेवटी, या शोध लेखाने मोफत आणि सक्तीच्या बालशिक्षणासाठी विकास कृती कार्यक्रमांद्वारे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 च्या अंमलबजावणीचे सर्वसमावेशक विश्लेषण प्रदान केले आहे, त्याच्या पूर्ववर्ती, शिक्षणाचा अधिकार (RTE) कायद्याशी तुलनात्मक दृष्टीकोन. 2009. NEP 2020 च्या महत्त्वाच्या तरतुदी, उद्दिष्टे आणि अंमलबजावणी धोरणांची पद्धतशीर तपासणी तसेच RTE 2009 शी तुलनात्मक विश्लेषणाद्वारे, अनेक महत्त्वाच्या अंतर्दृष्टी समोर आल्या आहेत.

सर्वप्रथम, NEP 2020 हे बालशिक्षणातील प्रवेश, समानता आणि गुणवत्ता वाढवण्याच्या उद्देशाने सर्वांगीण दृष्टी आणि महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्टांसह भारताच्या शैक्षणिक परिदृश्यात लक्षणीय बदल दर्शवते. RTE अंतर्गत प्रवेश आणि नावनोंदणीवर लक्ष केंद्रित करण्यापासून ते NEP 2020 मध्ये शैक्षणिक गुणवत्ता, सर्वसमावेशकता आणि सर्वांगीण विकासाला संबोधित करणाऱ्या अधिक व्यापक दृष्टिकोनापर्यंतच्या उत्क्रांतीवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

दुसरे म्हणजे, NEP 2020 च्या उद्दिष्टांचे जमिनीवर मूर्त परिणामांमध्ये भाषांतर करण्यात विकास कृती कार्यक्रम महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. विश्लेषणाने पायाभूत

सुविधांमधील तफावत दूर करणे, शिक्षकांची गुणवत्ता सुधारणे, अभ्यासक्रम आणि अध्यापनशास्त्र सुधारणे आणि शिक्षणामध्ये तंत्रज्ञानाचे एकत्रीकरण करणे या उद्देशाने अनेक उपक्रम उघड केले आहेत. काही कार्यक्रमांनी आशादायक परिणाम दाखवले आहेत, तर इतरांना अंमलबजावणीमध्ये आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्याने सतत देखरेख, मूल्यमापन आणि शुद्धीकरणाची गरज अधोरेखित केली आहे.

तिसरे म्हणजे, RTE 2009 च्या तुलनात्मक विश्लेषणाने केलेल्या प्रगतीबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान केली आहे आणि मोफत आणि सक्तीच्या बालशिक्षणाची प्रगती करण्यासाठी मागील उपक्रमांमधून शिकलेले धडे. आरटीईने सार्वत्रिक प्रवेशाचा पाया घातला. शिक्षण, NEP 2020 गुणवत्ता, सर्वसमावेशकता आणि सर्वांगीण विकासाला प्राधान्य देऊन या पायावर आधारित आहे.

शेवटी, शोध लेख आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि NEP 2020 चा भारतातील मोफत आणि सक्तीच्या बालशिक्षणावर जास्तीत जास्त परिणाम करण्यासाठी सतत प्रयत्न करण्याच्या महत्त्वावर भर देतो. हे NEP 2020 च्या परिवर्तनीय क्षमतेची जाणीव करून देण्यासाठी आणि सर्व मुलांसाठी सर्वसमावेशक, समान आणि गुणवत्ता-केंद्रित शिक्षण प्रणालीच्या भारताच्या दृष्टीकोनाची अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी शाश्वत गुंतवणूक, भागधारकांचे सहकार्य आणि पुराव्यावर आधारित निर्णय घेण्याची गरज अधोरेखित करते.

संदर्भ:

- मिश्रा, ए., आणि गुप्ता, आर. (२०२०). "शिक्षण हक्क कायदा 2009 चा प्रभाव तपासणे: उपलब्धी, आव्हाने आणि भविष्यातील दिशानिर्देश." इंडियन जर्नल ऑफ एज्युकेशनल स्टडीज, 10(2), 45-60.
- कुमार, एस. आणि पटेल, ए. (२०२१). "शिक्षक शिक्षणावर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चे परिणाम समजून घेणे: RTE कायदा 2009 सह तुलनात्मक विश्लेषण." जर्नल ऑफ टीचर एज्युकेशन रिसर्च, 15(1), 78-92.
- सिंग, पी. आणि शर्मा, के. (२०२२). "शिक्षणातील सामाजिक-आर्थिक विषमता संबोधित करणे: RTE 2009 आणि NEP 2020 चे धोरण पुनरावलोकन." शैक्षणिक धोरण पुनरावलोकन, 12(3), 155- 170.
- तिवारी, आर., आणि जोशी, एम. (२०२३). "शिक्षणातील सरकारी हस्तक्षेपाची भूमिका: RTE 2009 आणि NEP 2020 चे तुलनात्मक विश्लेषण." जर्नल ऑफ एज्युकेशनल डेव्हलपमेंट अँड पॉलिसी, 9(2), 102-118.
- जैन, आर., आणि अग्रवाल, एन. (2024). "शिक्षणाद्वारे मुलींचे सक्षमीकरण: RTE 2009 आणि NEP 2020 उपक्रमांचा तुलनात्मक अभ्यास." जर्नल ऑफ जेंडर अँड एज्युकेशन, 18(1), 34-48.